

مصادیق و ویژگی های ابرار در قرآن و حدیث

فاطمه قائمی^۱

چکیده

ابرار و نیکان از گروه های برگزیده در نگاه قرآن و حدیث هستند که در وصف ایشان آیات و روایات زیادی وارد شده است و گاهی مصادیق عینی ایشان نیز به ما معرفی شده اند. آگاهی از صفات و ویژگی های این افراد عالی رتبه به عنوان الگویی از انسان کامل، امری است که انسان را در مسیر رسیدن به کمالات حقیقی یاری می کند و همانند نقشه راهی برای نیل به مقام قرب الهی است؛ نقشه راهی که اگر نباشد باعث حیرانی انسان در سیر الی الله می شود لذا هدف از نگارش مقاله پیش رو آگاهی بخشی به مخاطبان در همین خصوص می باشد.

در راستای تحقق این امر به روشی کتابخانه ای اطلاعات را جمع آوری کرده و به صورت توصیفی-تحلیلی ارزیابی کردیم. بنابر آیات و روایات به وجود سه نوع ویژگی اخلاقی، اعتقادی و عملی ابرار و نیکان دست یافتیم که ایمان به خدا، معاد، تولی و تبری از ویژگی های اعتقادی، انفاق در راه خدا، اقامه صلاه و ادای زکات از ویژگی های عملی و صبر بر بلايا و شوق لقای الهی از جمله ویژگی های اخلاقی ایشان می باشد. هم چنین امامان، پیامبران، ملائکه و مومنان راستین را از مصادیق عینی ابرار دانستیم که قرآن و حدیث معرفی نموده اند.

کلید واژه: ابرار، ویژگی های اعتقادی، ویژگی های عملی، ویژگی های اخلاقی

^۱ طلبه سطح دو حوزه علمیه الزهرا س بابل، Fatemeh.ghaemi.fff@gmail.com

۱. مقدمه

واژه «بر» یکی از واژگان کلیدی در قرآن کریم است به گونه ای که ریشه آن ۲۰ مرتبه با مشتقات مختلف در آن تکرار شده است و نقش برجسته ای در نظام اخلاقی قرآن با بار مثبت دارد و برای نشان دادن یکی از صفات بارز ابرار و نیکوکاران به کار می رود. این واژه به "گستردگی خیر و معروف" معنا شده است.^۱ و در قرآن نیز این معنای خود را حفظ کرده است چنانچه مفسران زیادی برّ را در ذیل آیات بقره، مائده و مجادله «توسّع در کار خیر» معنی نموده اند.^۲ درباره ابرار نیز گفته شده: کسانی هستند که طاعت خدا را به طور کامل به جای آرند و او را از خود خشنود سازند.^۳ یا نیکوکارانی که کار نیک را فقط برای رضای خدا انجام می دهند؛ بی آن که اغراض ناپسندی را در نظر داشته باشند.^۴

اما آنچه برای ما حائز اهمیت است صفات و ویژگی های این افراد است. خداوند متعال در آیاتی از قرآن به بیان ویژگی این اشخاص در سه حوزه اعتقادی، اخلاقی و عملی پرداخته است.^۵ از جمله ویژگی های ابرار که در این آیات بیان شده عبارت است از ایمان به خداوند، انبیاء، فرشتگان و روز قیامت و هم چنین انفاق در راه خدا، پرداخت زکات و یا اقامه نماز. روایات زیادی نیز در رابطه با خصوصیات ابرار و نیکان وارد شده اند که شوق لقای الهی، تولی و تبری و .. را از ویژگی های ایشان می شمارند و اهل بیت ع، فرشتگان و یا برخی مومنان را به عنوان مصادیق آن نام می برند. با توجه به این مطالب، نگارنده در صدد آن است که مقاله ای حول محور خصوصیات و ویژگی های ابرار و نیکان در حوزه های مختلف اعتقادی، اخلاقی و عملی بنگارد که در آن حقیقت این اوصاف را به روشنی بیان نموده و نیز به معرفی مصادیق خاص از ابرار بپردازد.

واضح است که انسان به صورت فطری موجودی کمال طلب خلق شده است و همواره نیازمند مطالبی است که او را در مسیر صحیح حرکت و سوق داده، به کمالات حقیقی برساند. مقام و جایگاه ابرار که قرآن کریم به شایستگان درگاه حق وعده داده، از جمله همین کمالات حقیقی و جایگاهی بی نظیر است که در نتیجه دستیابی بدان، انسان از والاترین نعمات الهی بهره مند خواهد گشت. لذا شناخت راه دستیابی بدین جایگاه برای انسان طالب کمال امری بسیار مهم است که جز از طریق شناخت گزاره ها و ویژگی های ابرار و الگوبرداری از مصادیق عینی ایشان میسر نیست و هدف از نگارش این مقاله نیز آگاهی دادن در همین خصوص می باشد.

^۱ زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۱۳۳

^۲ طریحی، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۲۱۹؛ طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۴۲۸؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۱۹۰-۱۹۱

^۳ طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۲۱۴

^۴ طوسی، التنبیاه، ص ۳۰۲، ج ۱۰

^۵ سوره بقره: ۱۷۷ و ۱۸۹؛ آل عمران: ۹۲

تاکنون پیرامون مفهوم واژه برّ و ابرار تالیفات ارزشمندی صورت گرفته است که هرکدام از ویژگی‌هایی برخوردار بوده و نقش بسزایی در تفسیر و بیان آیات قرآن داشته است. مقاله «ابرار و سوره انسان» با توجه به روایات (۱۳۹۰) اثر عباس اسماعیلی زاده و نیز «برّ در قرآن» (۱۳۸۸) نوشته صدیقه مهدوی کنی نمونه‌ای از این تالیفات می‌باشند. خانم مهدوی کنی در مقاله خود، مفاهیم برّ را در کنار برخی واژگان هم‌نشین و در تقابل با برخی دیگر از واژگان بررسی نموده و به نتیجه‌گیری پرداختند و آقای اسماعیلی زاده در مقاله خویش اهل بیت ع را به عنوان مصادیقی از ابرار برشمردند. کتاب سیمای ابرار در قرآن (۱۳۹۵) نوشته شهین ابوالقاسمی و سیمای ابرار در این قرآن (۱۳۹۳) تألیف علی اسلامی و پایان‌نامه‌ای دیگر نیز با همین عنوان (۱۳۸۵) نوشته حیدر نهضت را می‌توان در دایره تالیفات قرآنی پیرامون واژه برّ برشمرد. آقای نهضت در پایان‌نامه خویش به درجات و پاداش ابرار، نیک فرجامی و تفاوت آنان با فجار پرداخته و نعماتی را که خداوند به پاس زحمات ابرار به ایشان عطا نموده یادآور شده است.

با توجه به آثار موجود مقاله حاضر در صدد است تا پس از بیان مفهوم قرآنی برّ، با پرداختن به ویژگی‌های اعتقادی، اخلاقی و عملی ابرار در قرآن و حدیث شناخت صحیحی از ایشان ایجاد کرده و راه رسیدن به مقام ابرار را برای خوانندگان واضح نماید. هم‌چنین قصد دارد با بیان درجات و ویژگی برّ در وجود ابرار، به یکسان نبودن ویژگی‌های ابرار اشاره نماید و بیان مصادیق خاص از ابرار را جهت تکمیل بحث مورد نظر ارائه کند.

۲. مفهوم شناسی

واژه ابرار به گفته راغب^۱، جمع "بار" (اسم فاعل از برّ) و به گفته برخی مفسران طبرسی^۲، و بسیاری از لغویان^۳ جمع "برّ" (بر وزن صَعْب، صفت مشبّهه از برّ) است؛ اما بیش‌تر مفسران، آن را جمع "برّ" و "بار" هر دو یاد کرده‌اند.^۴ برّ به معانی مختلف از جمله کار خیر و صلاح، احسان و نیکی، صدق، پیوند، صلّه رحم، طاعت، عبادت، حجّ، تقربّ، تقوا، لطف، ترحمّ آمده و متضمن مفهوم گستردگی است.^۵

«کار خیر و صلاح»، «احسان و نیکی» و «صدق» از معانی اساسی و مهم این واژه هستند (ابن فارس بر اصلی بودن معنای اخیر اصرار دارد) که معانی دیگر را به آنها برگردانده‌اند. در برخی مشتقات برّ مانند برّه، بربرّه و

^۱ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۱۱۴

^۲ مجمع‌البیان، ج ۲، ص ۹۰۸؛ قرطبی، جامع الاحکام القرآن، ج ۱۹، ص ۸۱

^۳ فیروز آبادی، القاموس المحيط، ج ۱، ص ۳۷۰؛ جوهری، الصحاح، ج ۲، ص ۵۸۸؛ ابن منظور، لسان‌العرب، ج ۴، ص ۵۳

^۴ زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۴۵۵؛ طوسی، التبیان، ج ۳، ص ۹۲؛ فخر رازی، التفسیر الکبیر، ج ۱، ص ۴۳

^۵ فراهیدی، العین، ج ۸، ص ۲۵۹؛ صاحب بن عبّاد، المحيط فی اللغة، ج ۱۰، ص ۲۱۴؛ فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۱، ص ۳۷۰؛ طریحی، مجمع البحرین ج ۳، ص ۳۱۹؛ فقیومی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، ج ۱، ص ۴۳؛ ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۱۷۸

اِبرار، مفاهیمی چون قهر و غلبه، کثرت و ظهور وجود دارد؛ همچنان که برّانی را در حدیث معروف: مَنْ أَصْلَحَ جَوَانِيَهُ أَصْلَحَ اللَّهُ بَرَانِيَهُ به معنای ظاهر دانسته‌اند^۱

بنابر نظر راغب اصفهانی برّ به معنای فزونی و وسعت در خیر و نیاز است و گاهی این صفت به خداوند متعال نسبت یافته و گاهی برای بندگان استعمال می‌شود. «برّ العبد ربّه» یعنی اطاعت و پرستش او نسبت به خداوند گسترده است. پس این صفت از طرف خداوند به بندگان زیادی به پاداش و از جانب بندگان پرستش و طاعت می‌باشد که این طاعت خود دو گونه هست: طاعت در عقیده و نوع دیگر طاعت در اعمال.^۲ صاحب کتاب التحقیق می‌گوید: برخی برآنند که مفهوم محوری واژه برّ، «نیکوکار بودن در برابر غیر» است و این معنا با توجه به اختلاف اشخاص، موضوعات و موارد تفاوت دارد. چنانچه برّ خدا درباره بندگان، لطف و احسان به آنان و درگذشتن از لغزش هایشان است و برّ بنده در پیشگاه خدا پیروی و عمل به وظایف بندگی است. برّ پدر به فرزندان، تربیت و تامین آنان و بر آوردن نیازهایشان و برّ فرزند به پدر، خدمت و خضوع و رحمت است و برّ در سخن گفتن، راستگویی و در عبادت منطبق بودن آن با شرایط ویژه عبادت است.^۳

برخی برّ و احسان را نیز در یک راستا و به یک معنا دانسته اند لکن در احادیث، گاه برّ به معنایی وسیع‌تر از احسان یعنی «مطلق نیکوکاری و کار نیک» به کار رفته به گونه‌ای که به تصریح احادیث - علاوه بر برّ به والدین و مؤمنان - شامل صفات پسندیده‌ی دیگری مانند سخاوت، صبر بر آزار، نیکو سخن گفتن و جز اینها می‌شود. بنابر این اگرچه این دو واژه در بخشی از معنا اشتراک دارند اما نمی‌توان آن دو را کاملاً به یک معنا و مفهوم دانست.^۴

مفسران قرآن کریم نیز برای واژه برّ معانی گوناگونی بیان کرده‌اند به طوری که مکارم شیرازی می‌گوید: ابرار جمع برّ در اصل به معنی وسعت و گستردگی است و از آن جا که افراد نیکوکار اعمالشان نتایج گسترده‌ای در سطح جامعه دارد، این واژه بر آنها اطلاق می‌شود و برّ به معنی نیکوکاری است. بعضی گفته‌اند: فرق بین آن با خیر این است که برّ به معنی نیکی توأم با توجه است درحالی که خیر معنی اعم دارد.^۵ علامه طباطبایی می‌گوید: برّ یعنی احسان و تحقق آن چنین است که آدمی کار خود را نیکو کند و کار نیک را برای نیک بودن آن انجام دهد یا از این رو که خیر دیگران در آنست و نه برای پاداش یا تشکر.^۶

^۱ ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۱، ص ۱۷۸؛ زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۶، ص ۱۷۲؛ ابن منظور، لسان العرب ج ۴، ص ۵۱؛

صاحب بن عبّاد، المحيط فی اللغة، ج ۱۰، ص ۲۱۴

^۲ راغب اصفهانی، المفردات لالفاظ القرآن، ج ۱، ص ۱۱۴

^۳ مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص ۲۴۹

^۴ مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۷۳ و ۷۴

^۵ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۵، ص ۳۴۹

^۶ طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۲۰، ص ۱۲۴

مفهوم قرآنی برّ و به تعبیر دقیق‌تر ابرار در آیه ۱۷۷ سوره بقره به تفصیل بیان شده است. به گفته‌ی علامه طباطبائی^۱ اوصاف ابرار در این آیه در بر دارنده‌ی تمامی مراتب سه گانه‌ی اعتقاد، عمل و اخلاق است. همچنین نقل شده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در پاسخ به سؤالی درباره‌ی مفهوم این واژه، آیه‌ی ۱۷۷ بقره را تلاوت فرمودند.^۲

بر این اساس، می‌توان مفهوم اصلی قرآنی برّ را منطبق بر معنای عام و رایج لغوی آن یعنی «توسّع در کار خیر» دانست و ابرار را به نیکوکارانی که کار خیر را برای رضای الهی انجام می‌دهند تفسیر نمود.

۳. تفاوت درجات ابرار

با نگاهی به عالم وجود و پیرامون خویش در می‌یابیم که گویا همه چیز در هستی دارای مراتب و درجات می‌باشد. میزان علم، عمل، ایمان، سختی، آسانی، زیبایی و زشتی همه و همه دارای مراتبی هستند. برّ و نیکوکاری نیز به همین شکل دارای مراتبی می‌باشد که نتیجه آن تفاوت درجات ابرار و صاحبان برّ خواهد بود.

در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) آمده که می‌فرمایند: "خداوند ایمان را بر هفت سهم تقسیم کرده: نیکی، صدق، یقین، رضا، وفا، علم و حلم، سپس آن را در میان مردم توزیع نمود سپس .." ^۳ مطابق حدیث شریف، برّ و نیکوکاری یکی از هفت سهم ایمان و از درجات آن است لکن "آنچه در مورد این گونه روایات باید در نظر داشت این است که این روایات در مقام بیان تقسیمات و مراتب کلی ایمان هستند و متعزّض همه مراتب و تقسیمات جزئی نیستند. مثلاً آن روایتی که می‌فرماید ایمان ده درجه دارد، بین هر کدام از این ده درجه می‌توان مراتب جزئی بسیاری فرض کرد. ایمان از قبیل کمیت‌های متصل است که تا بی نهایت قابل تقسیم است [چنانچه] یک پاره خط را می‌توان تا بی نهایت به اجزای ریزتری تقسیم کرد." ^۴ بنابراین برّ نیز به عنوان یکی از درجات ایمان، خود دارای مراتب بیشمار می‌باشد و ذو مراتب بودن برّ به معنای ذومراتب بودن ابرار هم خواهد بود. اشاراتی که در احادیث اسلامی به درجات پاداش‌های الهی شده است نیز مویدی بر این مطلب است. پیامبر اکرم ص فرمودند: "بهشت دارای صد مرتبه است که میان هر دو مرتبه فاصله‌ای مانند فاصله بین آسمان و زمین است..." ^۵

^۱ همان، ج ۱، ص ۴۲۸

^۲ راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن ج ۱، ص ۱۱۴؛ زبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۶، ص ۱۷۲

^۳ إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ وَضَعَ الْإِيمَانَ عَلَى سَبْعَةِ أَشْهُمٍ: عَلَى الْبِرِّ وَالصَّدَقِ وَالْيَقِينِ وَالرِّضَا وَالْوَفَاءَ وَالْعِلْمَ وَالْحِلْمَ، ثُمَّ... مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۹، باب

^۴ ۳۲، روایت ۹؛ کافی، اصول کافی، ج ۲، ص ۴۸

^۵ مصباح یزدی، به سوی او، ص ۲۱۰

^۶ الْجَنَّةُ مِنْهُ دَرَجَةٌ، مَا بَيْنَ كُلِّ دَرَجَتَيْنِ مِنْهُمَا كَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ...؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۶، ص ۳۹۴

عَلَى شُرُوطاً لَا يَرْضَاهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُولُهُ وَلَا الْمُسْلِمُونَ وَ يَشْتَرِطُ فِي بَعْضِهَا أَنْ أَدْفَعَ إِلَيْهِ أَقْوَاماً مِنْ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَتْبَرَأُ فِيهِمْ عَمَّارُ بْنُ يَاسِرٍ وَ أَئِنَّ مِثْلُ عَمَّارٍ ^۱

در آیاتی از سوره آل عمران نیز دعاهایی از لسان اولوالباب گفته شده که از جمله آن درخواست قرار گرفتن در خیل ابرار می باشد. در ادامه آیه مشاهده می کنیم که خداوند متعال به این درخواست اولوالباب لبیک گفته و وعده ی استجابت دعایشان را به ایشان داده است.^۲ لذا می توان برخی **اولوالباب** و صاحبان خرد را هم جزو مومنین راستین و ابرار دانست. هم چنین در دعایی که از ناحیه امام زمان ع خطاب به شهدای کربلا وارد شده چنین میخوانیم: "السلام علیکم بما صبرتم فنعم عقبی الدار، بؤکم الله مبدء الابرار اشهد...^۳" درباره **جون غلام اباعبدالله ع** به طور خاص داریم: زمانی که به زمین افتاد، امام حسین ع بر بالین او حاضر شد و برای وی این چنین دعا فرمود: "اللَّهُمَّ بَيِّضْ وَجْهَهُ وَ طَيِّبْ رِيحَهُ وَ احْشُرْهُ مَعَ الْأَبْرَارِ وَ عَرِّفْ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ!"^۴ بنابراین باید گفت، **شهدای کربلا** از دیگر مومنانی هستند که به مقام و جایگاه ابرار دست یافتند.

۶. نتیجه گیری

__ همه چیز در هستی دارای مراتب و درجاتی است و برّ و نیکوکاری نیز از این قاعده مستثنی نیست لذا درجات برّ و به تبع آن درجات و مراتب ابرار متفاوت و گوناگون می باشد. این تفاوت ناشی از عملکرد افراد است و اهل بیت ع که برترین عمل کنندگان به دستورات دینی هستند در عالی ترین این مراتب قرار دارند لکن افراد دیگر نیز با داشتن برخی از این خصوصیات، این توان را دارند که صاحب درجات پایینتری از برّ و نیکوکاری شوند.

__ با توجه به آیات قرآن و احادیث می توانیم ویژگی های ابرار و نیکان را شامل سه حوزه اعتقاد، اخلاق و عمل بدانیم. ایمان به خدا، معاد، پیامبران و کتاب های آسمانی از جمله ویژگی های اعتقادی، انفاق در راه خدا و اقامه نماز از ویژگی های عملی و صبر در سختی ها، صداقت و تقوا از جمله ویژگی های اخلاقی ایشان می باشد. در میان ویژگی هایی که ابرار دارا هستند، ویژگی های اعتقادی به نوعی اصل و ریشه سایر صفات می باشند.

__ براساس آیات قرآن و روایات، پیامبران و امامان از برترین و والاترین مصادیق ابرار می باشند. هم چنین بنابر آیات سوره عبس ملائکه از دیگر مصادیق ابرار هستند. مومنان نیز اگر به ائمه معصومین اقتدا نمایند، می توانند به مقام برّ دست یابند و یاران امیرالمومنین ع به عنوان مومنین راستین از دیگر مصادیق خاص ابرار می باشند.

^۱ (معاویه) شرطی بر من گذاشت که نه خدا و رسولش می پسندد و نه مسلمانان و در برخی از آنها شرط کرده بود که گروهی از اصحاب محمد و ابراری از جمله عمار بن یاسر را به او تحویل دهم و نظیر عمار کجاست. بحرانی، حلیه الابرار، ج ۲، ص ۳۷۶.

^۲ آل عمران، ۱۹۰-۱۹۵

آسلام و درود بر شما به خاطر صبر و ایستادگی که کردید، نیکو خانه ای است خانه ی اخرت (برای شما) خداوند شما را در جایگاه ابرار (نیکان) جایگزین کرد... مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۵، ص ۷۴

بار خدایا! صورت وی را سفید و بوی او را نیکو و وی را با ابرار محشور بفرما و شناسایی را بین او و محمد و آل محمد صلی الله علیهم اجمعین برقرار بفرما. همان، ص ۲۳

منابع

*قرآن کریم

*صحیفہ سجادیہ

ابن فارس، مقایس اللغه، بی جا، دار الفکر. ۱۳۹۹

ابن منظور، لسان العرب، بیروت: دار صادر

ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ ق

اسلامی، علی، دائره المعارف قرآن کریم، قم: انتشارات بوستان کتاب، ۱۳۸۲ش

امام جعفر صادق ع، مصباح الشریعۀ و مفتاح الحقیقۀ، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۵۹ش

بحرانی، سیدهاشم، حلیه الابرار فی احوال محمد و آله الاطهار، بی جا، موسسه المعارف الاسلامیه، بی تا.

جوادی آملی، عبدالله، تفسیر تسنیم، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۵ش

جوهری. ابونصر، الصحاح، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۴۰۷ ق

خرمدل، مصطفی، تفسیر نور، تهران: احسان، ۱۳۸۴ش

خمینی، روح الله، تحریر الوسیله، تهران: موسسۀ تنظیم و نشر آثار الإمام الخمینی، ۱۴۳۴ق

راغب اصفهانی، مفردات، بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ ق

زبیدی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بی جا، دارالفکر، بی تا

زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف، بیروت: دارالمعرفه، بی تا

شفیعی سروستانی، ابراهیم، معرفت امام زمان و تکلیف منتظران، تهران: موعود عصر، ۱۳۸۸ش

شکوری، ابوالفضل، فقه سیاسی اسلام، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷ش

صاحب بن عباد، المحيط فی اللغة، بی جا، عالم الکتاب، بی تا

طباطبایی، محمد حسین، المیزان، بی جا، منشورات اسماعیلیان، بی تا

_____، ترجمه تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ش

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، بیروت: موسسه العلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ ق

_____، گروه مترجمان، تهران: انتشارات ناصر خسرو، بی تا

طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، بی جا، انتشارات مرتضوی، بی تا

- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: احیاء التراث العربی، بی تا
- طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸ش
- عسکری اسلامپور کریمی، برخی از آثار اعتقاد به معاد از منظر قرآن، مجله پاسدار، شماره ۳۳۴، ۱۳۸۸ش
- غلامعلی، احمد، تفسیر قرآن ناطق، قم: دارالحديث للطباعة و النشر، ۱۳۸۷ش
- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، بی جا، دار و مکتبه الهلال، بی تا
- فیروز آبادی، مجد الدین، القاموس المحيط، بیروت: بی نا، بی تا
- فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، بیروت: المکتبه العلمیه، بی تا
- قزائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، ۱۳۸۳ ش
- قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش
- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۳۶۹ش
- _____ م مهدی آیت اللهی، تهران: نشر جان آرا، ۱۳۸۷ش
- مجلسی، محمد باقر، ترجمه بحارالانوار، گروه مترجمان، تهران: کتاب نشر، ۱۳۹۲ش
- محمدی ری شهری، محمد، خیر و برکت از نگاه قرآن و حدیث، قم: موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، ۱۳۷۸ش
- محمدی، محمدعلی، تبیین اثرات محبت به اهل بیت ع در سبک زندگی فردی و اجتماعی از نگاه قرآن و حدیث، مجله نامه الهیات، شماره ۶۰، ۱۴۰۱ش
- مصباح یزدی، محمد تقی، به سوی او، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۳۸۳
- _____، سیمای سرافرازان، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره، ۱۳۹۲
- _____ آموزش عقاید، تهران، شرکت چاپ و نشر بین الملل سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۴ش
- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۶۰ ش
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ه ش

_____ ، برگزیده تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶ش

_____ ، پیام قرآن، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶

_____ ، الامثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب، ۱۴۲۱

نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۳۶۲.

نراقی، احمد، معراج السعاده، قم: انتشارات هجرت، ۱۳۷۸

.